

Eyvazova Yeganə Məhəmməd qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: eyvazova.yegane@mail.ru

“ARXEOLoji ABİDƏ” FENOMENİNİN İNTERPRETASIYASI

Açar sözlər: arxeoloji abidə, arxeoloji irs, arxeoloji obyekt, tarix və mədəniyyət abidəsi, muzey

Ключевые слова: археологический памятник, археологическое наследие, археологический объект, памятник истории и культуры, музей

Keywords: archaeological monument, archaeological heritage, archaeological object, historical and cultural monument, museum

Arxeoloji abidə mədəni irsin növlərindən biridir. “Arxeoloji abidə” fenomeninin dərkini “abidə” anlayışının izahından başlayır. Arxeoloji abidə arxeoloji irsin xüsusi dəyərə malik statuslu fenomenidir. Arxeoloji abidənin dəyəri nədir? Bu ilk növbədə bütün arxeoloji obyektlərin xas olduğu qədimliyi, estetik dəyərliliyi ilə izah olunur. Arxeoloji obyektlərin digər mühüm dəyəri onun əcdadlarımızın gündəlik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məhz bu cəhətlərinə görə arxeoloji abidə fenomeninin müasir interpretasiyası formalaşmışdır.

Mədəniyyətlə bağlı bir çox anlayışların fənlərarası inteqrasiyasının araşdırılması və təhlili onların mahiyyətinin dərkində aktualıq kəsb edir. Belə anlayışlardan biri “abidə”dir. Abidə bir fenomen olaraq bir çox elmlərin - tarix, arxeologiya, muzeyşünaslıq, sənətşünaslıq, memarlıq, hüquqşünaslıq, sosiologiyanın tədqiqat obyektlərindəndir. Bu fenomenin sosial həyatda fəallığının güclənməsi, hətta ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda “abidəşünaslıq” kimi yeni elmi istiqamətin təşəkkülünü zəruri etdi. Aparılan araşdırmalar “abidə” anlayışının təşəkkül tarixinin daha qədim olduğunu üzə çıxarır. Anlayışın təşəkkül tarixi, etimologiyası, daşdığı məna yükünün çalarları, xassələri tədqiqat marağı doğurur. Bu anlayışın etimoloji mənşəyinə maraq göstərmədən öncə onun cəmiyyətdə dərkinə diqqət yetirmək əhəmiyyətlidir. Müxtəlif təyinatlı lüğətlərin verdiyi şərhərdən bu anlayışın ümumi və xüsusi səviyyələrdə dərk olunması ehtimalını əldə etmək olur. Məsələn, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında “abidə”nin məna çalarları: a) “sənət və tarix dəyəri olan tikili” kimi izah edilən bu bənddə abidə sözünün tikili ilə analogiya təşkil etməsi fikri ilə yanaşı, hər tikilinin yox, məhz sənət və tarixi dəyəri olan obyektini bildirməsi də qabardılır; b) şəxsiyyət və hadisələrin şərəfinə yaradılan heykəltaraşlıq, memarlıq əsəri - bu bənddə abidə sözünün ilkin mənası göstərilsə də, lakin onun xatirə, yaddaş fenomeni ilə bağlılığı önə çəkilir; bu fikir ilə növbəti c) bəndində də rastlaşırıq: abidə-məcəzi mənada yadigar, xatirə, diqqətəlayiq əsər kimi təqdim olunur [1, 20-21]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də “abidə” anlayışının şərhli analoji

səciyyə kəsb edir: 1) Tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisəyə və ya tarixi şəxsə xatirə olaraq qoyulan nişangah, heykəl və s.; 2) Qədim dövrlərə aid mədəniyyət əsəri; 3) Yadigar. [2, 30].

Peşə yönümlü lüğətlərdə isə bu anlayışın müasir interpretasiyasında semantik və hüquqi aspektlər əsas yer tutur. Belə ki, muzey terminləri lüğətində abidəyə: 1) tarixi sosial kommunikasiyada - keçmişdə öz yeri olmuş müəyyən hadisə haqqında sosial əhəmiyyətli informasiyanın resipientə ötürülməsi, yaxud aktuallaşdırılmasının həyata keçirilməsi məqsədilə göndərilən işarə; 2) hüquqi sahədə - cəmiyyət üçün xüsusi dəyərə malik olan mədəni və təbii irs obyektlərinə verilən status kimi tərif verilir [3].

“Abidə” anlayışının cəmiyyətdə dərkə bu sözün etimologiyası ilə birbaşa əlaqəlidir. Belə ki, bir çox dillərdə “abidə”nin (ruslarda “pamyatnik”, avropalılarda “monument”, türklərdə “anıt”) etimologiyasının “yaddaş, xatirə” ilə bağlılığı sübut olunur. İnsanların xatirəsinin yaşadılması məqsədilə yaradılan sənət nümunələrinin (rəsmlər, heykəllər, dini memarlıq tikililəri və s.) sonradan abidə (pamyatnik, monument) adlandırılması təbii və məqsəduyğun sayılırdı. Hələ imperator Mayorianın 457-ci ildə Avropada tarixi, həm də bədii-estetik dəyər daşıyan memarlıq obyektlərinin müdafiəsini təmin edən edikti imzalaması “abidə” (monument), eləcə də “memarlıq abidəsi” anlayışının formalaşmasında ilk məşhur aktlardan hesab edilir [4]. “Abidə” fenomenin məhz memarlıq tikilişi ilə analogiya təşkil etməsi tarixi faktdır. Abidənin bu əzəli anlamı beynəlxalq sənədlərdə öz qüvvəsində qalmaqdadır. Abidələr və tarixi yerlər üzrə Beynəlxalq Şuranın (İKOMOS) V Baş Assambleyasında qəbul edilmiş (Moskva, 22 may 1978-ci il) Nizamnaməsinin Təriflər bölməsinin 3-cü maddəsinin a) bəndində deyilir: “Abidə” termini tarixi, incəsənət, memarlıq, elmi və ya etnoloji baxımdan dəyərli olan (yerləşdikləri sahə, daşınan və daşınmayan hissələri də daxil olmaqla) bütün strukturları əhatə edir. Bu tərifə monumental heykəltaraşlıq və rəssamlıq, arxeoloji xarakterli element və ya struktur nümunələr, kitabələr, mağara məskənləri və bu cür xüsusiyyətləri özündə birləşdirən digər nümunələr daxildir” [5, 17].

Hüquqi anlayış kimi arxeoloji irsin tərkibi aşağıdakı kimidir: 1) arxeoloji abidə; 2) arxeoloji obyekt; 3) arxeoloji əşya; 4) mədəni təbəqə.

Elmi mənbələrin araşdırılması “abidə” anlayışının arxeologiya ilə bağlılığını da üzə çıxarır. Məsələn, almanca geniş mənada “abidə” “denkmal”, dar mənada isə hərfi tərcüməsi “torpaq abidəsi”, “yer abidəsi” mənasını verən “bodendenkmal” istilahı ilə ifadə olunur. “Denkmal” doğma dilimizdə status səviyyəsini bildirən “tarix və mədəniyyət abidəsi”nə analogi olduğu halda, “bodendenkmal” dar mənada yalnız arxeologiya abidələrini bildirir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, arxeologiya elmində “arxeologiya abidəsi” anlayışının məna diapozonu fərqli səciyyəyə malikdir. Bunu tanınmış alim L.S.Kleynin “arxeologiya abidəsi” anlayışı ilə bağlı mülahizələrində aydın şəkildə görmək olar. Belə ki, o, “abidə” anlayışının izahına iki aspektdən yanaşır ki, bunlardan birincisinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qədimliklə bağlılığı, ikincisi isə abidənin çöl arxeologiyasının iyerarxik səviyyələrindən biri olmasıdır [6, 97]. L.S.Kleyn arxeoloji obyektləri tapıntı, tikili və abidə kimi rənglərə bölür. O, “tapıntı”, “artefakt”, “tikili”, “çöküntü”, “mədəni təbəqə” kimi arxeologiya ob-

yektlərinin hər birinin morfoloji təhlilini verərək, nəhayət, bütün bu ranqları eyni məkanda bir yerdə cəmlənmiş şəkildə “abidə” adlandırır [6, 98-99]. Obyektlərin landsaft mühitində (mədəni təbəqə) kompleks şəkildə yerləşməsi arxeologiya abidəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir [7, 195-200]. O, öz arqumentlərini xəzər-slavyan qalasında aparılmış qazıntılar zamanı slavyan sobalarının birində tapılmış gümüş sikkələrdən ibarət küpənin nümunəsinə istinadən təhlil edərək tapılanlardan hansına “abidə” anlayışının tətbiqini məqsədüyükünü dəqiqləşdirmək məqsədilə yazır: “Göstərilən mənaya görə qala da abidədir, yaşayış yeri də abidədir, soba da abidədir, küpə də abidədir və buradakı hər bir sikkə də abidədir. Bütün bunlar abidələrdir, lakin bunlar biri digərinə, digəri isə üçüncüyə bir-birinin içinə matryoşkalara bənzər formada bağlanmışdır” [6, 97]. Görkəmli arxeoloq bunların cəminə abidə kimi yanaşır. Həm qədimlik, həm digər mədəni dəyər meyarlarına görə tapılanların abidələr cərgəsinə daxil edilməsi arxeoloq tərəfindən məntiqüyükün sayılır. Lakin bununla belə, L.S.Kleyn “abidə” anlayışının arxeologiya elmindəki fərqli məzmununun səbəbini təsnifat narratlığı, praktiki əhəmiyyətdə görərək yazır: “...çöl arxeologiyasında belə bir qayda mövcuddur: qazıntıları sona çatdırmaq vacibdir, adətən, *abidə* adlandırılan obyekt hökmən axıradək qazılmalıdır” [6, 97]. Bununla L.S.Kleyn arxeologiya elmi üçün abidə anlayışının təyinatını (yəni abidənin arxeologiya obyektlərinin toplusu kimi dərk edilməsi) dəqiqləşdirir. Beləliklə, L.S.Kleynin təbirincə deyilsə, çöl arxeologiyasında “abidə” sözü dar (lakin bununla belə, mühüm!) mənə əldə etmişdir və heç bir istənilən qədim, hətta aşkar olunmuş əşya (təsadüfi tapıntı və s.) bu kontekstdə ola bilməz” [6, 99]. Göründüyü kimi, arxeologiya elmində “abidə” anlayışı özünün sosial deyil, elmi əhəmiyyətliliyi ilə müəyyən olunur. Arxeologiyanın tarixiliyi rakursunda abidənin əhəmiyyətliliyi onun informasiya potensiallığı ilə müəyyən olunur. Abidənin əsas funksiyası tarixi mənbə olması ilə izah olunur. Yalnız peşəkar arxeoloqlar tərəfindən tədqiq olunan və bunun nəticəsi olaraq müasir mədəniyyətdə son dərəcə elmi əhəmiyyət kəsb edən arxeoloji obyektlərin də “arxeologiya abidəsi” anlayışı ilə ifadəsi müşahidə edilməkdədir. Arxeologiyada bu anlayış L.S.Kleynin qeyd etdiyi kimi əşyavi mənbələrin ümumiləşdirilmiş kompleksi kimi başa düşülür.

Beləliklə, arxeologiya elmində “abidə” anlayışının məzmununun fərqli mahiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, bu elmdə də abidə fenomeni üçün zəruri sayılan qədimlik, maddilik əsas meyarlardır. Qədimlik statusu praktiki cəhətdən bütün arxeoloji obyektlərə şamil olunur. Lakin bundan başqa arxeoloji abidələr digər dəyərə də malikdir. Keçmiş müəlliflərin fikrinə əsasən yaradılmış əşyavi formaların estetik dəyəri də buna aiddir. Qeyd olunan bu dəyər meyarları arxeoloji obyektlərin müasir sosial mühitdəki səciyyəsinə müəyyən edir. Bu meyarlar onun muzeyşünaslıq və abidəşünaslıqla yaxınlığını təmin edir. Göstərilən hər bir bəndin həmin anlayışla ifadə olunmasının genezisini nəzərdən keçirdikdə bu anlamalar üçün ümumi olan cəhətin – abidələrin informativliyi xassəsini üzə çıxartmaq olar. Lakin arxeologiyada tapıntı kimi qeydə alınan hər hansı bir detalın, yaxud da mədəni təbəqənin, tikilinin muzeyşünaslıq və abidəşünaslıqda “abidə” adlandırılması mümkün və mütləqdir. Muzeyşünaslıq üçün cisim və hadisələrin, obyektlərin daşdığı informasiyaya əsasən malik olduğu

mədəni dəyəri – muzeallığı aparıcı rol oynadığından onların forması, yerləşmə məkanı kimi xassələr əlavə köməkçi əhəmiyyət daşıyır.

Muzeylik üçün isə informativlik ən mühüm xassədir. Təkcə elə bu xassə “abidə” fenomeni-nin muzeyşünaslığın tədqiqat obyektı, predmeti olması zərurətini aktuallaşdırır. Deməli, yuxarıda təqdim etdiyimiz “abidə” haqqında tərifi-dəki birinci təyinatın –informativliyin özəyi bu arqumentlə bağlıdır.

Arxeologiya elmində müxtəlif növdən olan əşya, onların qalıqları, çöküntülərinin “abidə” anlayışı adı altında dərki üçün yalnız onların yerləşmə mühiti ilə bağlılığı-yanaşlılığı, yaxud ərazi yaxınlığı (almançada abidənin “boden-denkmal” kimi səslənməsi bu amillə bağlıdır) mühüm şərt sayılır. L.Kleynin abidə haqqındakı mühakimələrində obyektlərin stasionarlığı, dayanıqlığı, maddiliyi xassələri açıq-aydın şəkildə qabardılır. Bu isə abidələri yalnız maddi obyektlər çərçivəsində iddia edən bir sıra abidəşünasları nəzəri cəhətdən təmin edən arqumentlər kimi qiymətli sayıla bilər.

L.S.Kleyn geniş mənəni ifadə edən “abidə” anlayışının məğzindəki “qədimlik” (antik) amilinə tarixi dəyərlik kontekstindən yanaşır. Lakin tədqiqatçının “abidə” anlayışının arxeologiyada qəbul edilmiş izahlarına da diqqət yetirək. Məsələn, “Bəşəriyyətin maddi irsi” Siyahısına daxil edilmiş Qobustan ərazisi digər tapıntı, mədəni təbəqələri, qaya üzərindəki təsvirləri ilə birgə tamhüquqlu arxeologiya abidəsidir. Bu arxeologiya elmində təyin edilmiş təsnifata uyğun olaraq həmin obyektin ranqıdır.

“Abidə” anlayışının bugünkü məzmununda dərkində tarixi mənbəşünaslığın da rolu vardır. Əsas məsələ tarixi mənbənin müasir cəmiyyətdə nə dərəcədə əhəmiyyət və dəyər kəsb etməsindən irəli gələrək “abidə” statusuna transformasiyasından ibarətdir. Tarixi mənbə, fakt biliyə çevrilərək aktuallaşdıqda “abidə” statusunu əldə edir. Lakin tarixi mənbənin tarix abidəsi statusuna transformasiyanın spesifik xüsusiyyəti mövcuddur. Bu ilk növbədə tarixi mənbələrin sistemləşdirilməsi və təsnifatı problemləri ilə əlaqədardır. Mənbəşünaslıq haqqında təsəvvürlərin təşəkkül tapdığı ilk vaxtlarda (hələ XIV-XV əsrlər) bunun yalnız yazılı nümunələr çərçivəsində dərki nəzərdə tutulsa da, lakin tarixin sonrakı çağlarında özündə bu və ya digər formada informasiya “mətn”ləri daşıyan obyektlərin də “tarixi mənbə” statusu əldə etməsi obyektiv zərurətə çevrildi. XIX əsrin ikinci yarısında “alman tarixi məktəbi”nin nümayəndəsi L.Ranke ilk dəfə olaraq mənbəşünaslığın dövriyyəsinə “əvvəlcədən düşünülmüş” və “əvvəlcədən düşünülməmiş” tarixi məlumatlar ifadəsini tətbiq etməklə tarixi mənbələrin ontologiyasına aydınlıq gətirmiş və buna istinad edərək onun əhatə diapozonunu xeyli dərəcədə genişləndirmişdi [6, 14-15]. Bu bölgü tarixi mənbələrin “rəvayət”, “əfsanə”, “qalıq” kimi yeni təzahürlərinin formalaşmasına təkan verdi. Belə ki, “əvvəlcədən düşünülmüş” mənbələrin əsas formaları olan rəvayət, əfsanələrə tarixi faktlar haqqında istənilən məlumatları, bilikləri məqsədyönlü şəkildə gələcəyə ötürmək missiyasını üzərinə götürmüş xronikalar, memuarlar, povestlər kimi yazılı mənbələr aiddir. “Əvvəlcədən düşünülməmiş”lər sırasına daxil edilən qalıqlara görkəmli sovet arxeoloqu L.S.Kleyn tarixi hadisələrlə bilavasitə bağlı olan - insan cəsədləri, insan fəaliyyətinin maddi izləri - ev ləvazimatları, silah, cari ehtiyacdən doğan yazılı sənədlər, həmçinin dil, mahnı, qədim adət və ənənə qalıq nümunələrini aid edərək yazır: “Bütün

bunlar xüsusi olaraq keçmiş haqqında məlumatın bizə ötürülməsi üçün yaradılmamış, faktların ötürülməsini bizlərə düşünülmüş şəkildə təsir etmək vəzifəsinə tabe etdirmir, bunlar yalnız “əvvəlcədən düşünülməmiş” məlumatdan ibarətdir...” [6, 16]. “Qalıq” anlayışını arxeoloji aspektdən təhlil edərək L.S.Kleyn bu fenomeni əvvəlki mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirir, hətta qalıqların mühafizə dərəcəsinə görə təsnifatını da təqdim edir (tam-qeyri tam; bütöv-zədəli və s.) [6, 87]. XIX əsrin ortalarından başlayaraq bütün tarixi mənbələrin “qalıq” və “rəvayət, əfsanə” və yaxud substansiya baxımından “əşyavi dəlil” və ya “sübutlar” kimi növlərə təsnif edilməsi qəbul olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlər müasir gündə tətbiq olunsa da, “abidə” anlayışı məzmunundan fərqli bir mahiyyət kəsb edir, lakin bununla belə, onun təkamülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bütün bunlar arxeologiya elminin terminoloji aparatının klassik anlayışları sayılan “qalıq”, “əşyavi dəlil”lərin “bu gün yeni məzmununda dərk olunan “abidə” anlayışının sələfləri olduğunu sübut edir. Çünki öz metaforik məzmunu və leksik cazibəsi ilə “abidə” tədricən bu anlayışları sıxışdırıb aradan çıxartdı. XX əsrin 20-ci illərinə qədər abidələrə aid edilən obyektlərin əhatə dairəsi getdikcə genişlənərək bu anlayışın formalaşmasını təmin etdi.

Arxeologiya əzəldən abidələri öyrənən sahə kimi formalaşmışdı. “Arxeologiya abidəsi”-dedikdə əsasən maddi tarix və mədəniyyət obyektinə başa düşülür. Çox vaxt bu anlayışı latıncadan tərcümədə “süni şəkildə hazırlanmış” mənasını verən “artefakt”la da (artefactum) əvəz edirlər. Arxeologiya abidələrinin də öz təsnifatı mövcuddur. Bunlar: a) dəfn abidələri; b) məskunlaşma abidələri; c) dini-mərasim abidələri; d) spesifik növdən olan abidələrdir. Təbii ki, tarix və mədəniyyət abidələrinə xas olan komplekslik xüsusiyyətini arxeologiya abidələrinə də şamil edilir. Bu növlər arasındakı şərti səciyyəni də unutmamaq olmaz. Məsələn, kurqanlar dəfn funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, eyni zamanda müəyyən dini vəzifəni də nəzərdə tutur. Bu xüsusiyyətlər, kurqanın memarlıq-inşaat elementlərində də özünü göstərir. Odur ki, komplekslik xüsusiyyəti tarix və mədəniyyət abidələrinin bütün növləri üçün səciyyəvi sayılır. Bu cəhət tarix və mədəniyyət abidələrinin çoxcəhətliliyinin bariz sübutudur. Beləliklə, arxeoloji abidələrin funksional təyinatı üzrə təsnifatı aşağıdakı kimidir:

a) Dəfn abidələri: kurqan qəbirləri, tək adamlıq kurqan, qrunq qəbirlər, kenotaf, memorial komplekslər (qədim büt-pərəstlərdə qurbangahlar, qədim slavyanlarda xeyratlar və s.), nekropollar;

b) Məskunlaşma yerləri: şəhərlər, qəsəbə və kəndlər, düşərgələr, ayrı-ayrı yaşayış yerləri, emalatxanalar, istehsalat kompleksləri, mağaralar, əkinçilik kompleksləri, müdafiə tikililəri, şəhər və kənd məskunlaşmalarının mədəni təbəqələri;

c) Dini –mərasim abidələri: məbəd və məbəd kompleksləri; müqəddəs yerlər, ziyarət yerləri, labirintlər, meqalitrələr (menhir, kromlex, dolmen, daş parçalarından ibarət kairnalar);

d) Spesifik növdən olan abidələr: xəzinələr, suda batmış gəmilər, uçucu aparatlar, digər nəqliyyat vasitələri və ya onların hissələri, təsadüfi tapıntılar, suda batmış şəhər və onların hissələri, tarixdən əvvəlki dövrə aid xarakterik olan əşyalar.

Tarixi-xronoloji əlamətlərə görə arxeoloji abidələrin tarixi dövrlər üzrə, məsələn, paleolit, mezolit, neolit, tunc (erkən metal), erkən dəmir dövrü, orta əsr (erkən, orta, son orta əsrlər) abidələrinə təsnifi müəyyənləşmişdir.

Arxeoloji abidələrin sonuncu növü ilə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin əvvəllərindən arxeologiyanın yeni bir istiqamətinin – sualtı arxeologiyasının yaranmasının əsas səbəblərindən biri, məhz arxeoloji xarakterə malik izlərin böyük bir qisminin suyun altında qalması faktı olmuşdu. Bununla bağlı “sualtı abidələr və ya mədəni irs” anlayışı YUNESKO-nun “Sualtı mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya”sında (Paris, 2 noyabr 2001-ci il) təsbitini tapmışdır. Təsnifatdan görüldüyü kimi arxeoloji abidələr sırasında çox vaxt arxeoloji hesab edilən silah, bəzək əşyaları, digər məişət əşyaları, incəsənət nümunələrinin adları çəkilmədi. Digər tərəfdən isə tarix və mədəniyyət abidələrinin tipoloji əlamətlərinə görə təsnifat bölgüsündə, məhz bunların əşyavilik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə həmin qrupda yerləşdirməyi məntiqli uyğun hesab edirik.

Mədəni irsin mühüm kateqoriyasını təşkil edən arxeoloji abidələr, həm də özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Digər mədəni irs obyektləri kimi arxeoloji abidələrin böyük bir qismi ayrı-ayrı daşınmaz obyekt, ansambl və əlamətdar məkanlar qismində təmsil oluna bilər. Daşınmazlıq-onun əsas fərqli əlamətlərindədir. Qazıntılar zamanı daşınar arxeoloji dəyərlərin, məhz daşınmaz arxeoloji irs obyektlərindən aşkar edilməsi bu arqumenti metodoloji aspektdən əsaslandırır. Arxeoloji işlərin yerinə yetirilməsi ərzində əldə olunan mədəni dəyərlərin (antropogen, antropoloji, paleozooloji, paleobotanik və mədəni dəyərə malik olan digər obyektlər də daxil olmaqla) daimi mühafizə üçün ölkənin muzey fonduna təqdimi (muzeyləşdirilməsi) qanunvericiliklə müəyyən olunan məsələlərdəndir. Qorunması və mövcud olduqları məkanda saxlanılması məqsədilə yeni üzə çıxarılan abidələr üzərində həyata keçirilən məqsədyönlü işlərdən fərqli olaraq mədəni irsin qorunması ilə bağlı qanunvericiliyə uyğun olaraq arxeoloji irs obyektlərinin qazıntılarından arxeoloji tapıntıların bütöv, yaxud hissə-hissə götürülməsi yalnız istisna hallarında mümkündür. Bu cəhət arxeoloji abidələrin elmi aspektdə öyrənilməsinə, digər tədqiqatların aparılmasını məhdudlaşdıraraq bütün imkanları inşaat tikinti və digər torpaq işləri zamanı arxeoloji zonaların qorunması tədbirlərinə yönəldir. Əlbəttə ki, hazırkı fenomenə bu cür münasibəti tam dəstəkləmək düzgün sayılır.

Keçmiş nəsillərə şahidlik edən istənilən arxeoloji qalıq, dəlillər özündə elmi və tarixi informasiya daşıdığından daha çox mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Bu xüsusiyyətinə görə arxeoloji obyektlər tədqiqatçılar üçün elmi maraq doğurur. Çöl arxeoloji tədqiqatları (qazıntı və kəşfiyyatlar) elmi, qorunma və qeydiyyat məqsədlərinə görə xüsusi elmi və elmi-bərpa, muzey, tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi ilə məşğul olan idarə və müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş nümunələrin muzey təcrübəsində arxeoloji kolleksiya kimi tərkibi aşağıdakı kimidir:

Daş, sümük, keramika, metal, üzvü materiallardan olan məmulatlar; İnsan əli dəyilməyən, aşılınmayan, işlənilməyən təbii mineral törəmələr; Paleontoloji qalıqlar-fauna, bitkilər; Antropoloji materiallar-insan qalıqları; Konstruksiya-

lar; İnsan fəaliyyətinin müxtəlif izləri.

Qeyd olunan bu nümunələrin əksəriyyəti muzey şəraitində bütöv, ayrı-ayrı, qırıntı, fraqment şəklində təqdim olunur. Öz əhəmiyyət meyarlarına görə qeyd olunan arxeoloji irsin bu obyektlərinin hər biri “tarix və mədəniyyət abidəsi” statusuna transformasiya oluna bilər. Yerləşmə məkanından asılı olmayaraq (yəni arxeoloji obyekt daşınmaz olduğu halda mövcud olduğu məkanda arxeoloji zona, arxeoloji qoruq kimi, yaxud da muzey şəraitində saxlanması, nümayiş etdirilməsi nəzərdə tutulur) arxeoloji irs nümunəsinin tarix və mədəniyyət abidəsi kimi prezentasiyası onun aksioloji, informativ, attraktiv, ekspressiv, semantik, estetik dəyər göstəricilərinə əsasən reallaşır. Bu xüsusiyyətlər arxeoloji obyektlərinin muzeal dəyərə malik olduğunu qabardır. Çünki sadalanan dəyər meyarları “muzey əşyası-muzey təcrübəsi” sistemini nəzərdə tutaraq arxeoloji irs obyektinin mühafizəsini şərtləndirir. L.S.Kleyn arxeoloji irsin muzey şəraitində tarix və mədəniyyət abidəsi statusunda mühafizəsinin prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- Bütün diqqətin əşyalara yönəlməsini nəzərdə tutan əşyavilik prinsipi;
- Unikal, qeyri-adi, nadir və daha dəyərli əşyalara böyük marağa səbəb olan sensasion prinsip. Bu qəbildən olan arxeoloji nümunələr xüsusi informativliyə malik olurlar;
- Arxeoloji obyektin estetik dəyəri, muzey attraktivliyinə fərdi yanaşma;
- Arxeoloji obyektin əzəli vəziyyətinə konservasiya və bərpa yolu ilə nail olunması [8, 56-62].

Beləliklə, araşdırmalar “arxeoloji abidə”nin arxeoloji irsin xüsusi dəyərli fenomeni olduğunu bir daha qabardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, I cild., Bakı: ASE-nin Baş Redaksiyası, 1976, 591 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
3. Российская музейная энциклопедия. <http://www.museum.ru/rme/dictionary.asp?117>
4. Аутентичность архитектурных памятников. <http://art-con.ru/node/84>].
5. Abidələr və tarixi yerlər üzrə Beynəlxalq Şura. İKOMOS. Bakı: 2014, 61 s.
6. Клейн Л.С. Археологические источники. Учебное пособие. Ленинград.: Изд-во Ленинградского университета, 1978, 118 с.
7. Андреев В.М. Интерпретативность археологического наследия и его музейная презентация // Фундаментальные исследования. Вып. № 11, 2014, с.195-200
8. Клейн Л.С. Принципы археологии. / Л.С.Клейн.–СПб. Бельведер, 2001. 152 с.

Ейвазова Еганя Мухаммед кызы

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФЕНОМЕНА
«АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК»**

РЕЗЮМЕ

Археологический памятник является одним из видов культурного наследия. Феномен «археологического памятника» начинается с трактовке понятия «памятник». Археологический памятник является феноменом археологического наследия, со статусом особой ценности. В чем ценность памятника археологии? Во-первых, – это статус древности, присущий практически всем археологическим объектам и эстетическая ценность. Принадлежность к сфере человеческой повседневности тоже является основным ценностью археологических объектов. По этим особенностям была сформирована современная интерпретация феноменов археологических памятников.

Eyvazova Yegana Muhamed gizi

**INTERPRETATION OF THE PHENOMENON
"ARCHAEOLOGICAL MONUMENT"**

SUMMARY

The archaeological monument is one of the types of cultural heritage. The phenomenon of the "archaeological monument" begins with an explanation of the concept of "monument". Archaeological monument is a phenomenon of archaeological heritage, with the status of special value. What is the value of the monument of archaeology? First, it is the status of antiquity, inherent in almost all archaeological sites and aesthetic value. Belonging to the sphere of human everyday life is also the main value of archaeological objects. For this reason, a modern interpretation of the phenomena of archaeological monuments was formed.